

масы ямаса дус келген фейилдің конъюнктив формасы арқалы жасалып, қарақалпақ тилиндеги буйрық фейили – сын, - син аффикслери, сондай-ақ модаллық мәниге ийе болған буйрық формаларына сәйкес келеди.

Er soll kommen! Ол келсин ! Er komme!

Ол келсин !

Man trete ein! Кирсин !

Бурын айтылып өтилгендей, немис тилинде императивтің биринши бет бирлик формасы жоқ, ал қарақалпақ тилинде бул форма бар. Немис тилинде бул форма футурум II модал фейиллер хэм және презенс арқалы бериледи.

- Ich werde gehen und an der Tür des Padischahs kehren. Wenn sich der Padischah erkundigt, will ich um die Hand seiner Tochter anhalten (Karakalpakische Märchen.)

-Мен барып патшаның есигин сыпырайын. Патша хабарласкандай болса, қызын сорайын. («Қарақалпақ ертеклері»).

Аўызеки сөйлеу тилинде фейилден басқа сөз шақаллары арқалы да буйрық бериледи. Бундай жағдайда кескин буйырыу, кеңес, өтиниш мәни-лери аңлатылады. Бундай гәплердің интонациясы, көтеріңки тон шешиўши роль ойнайды. Бул айтқанларымыз еки тилде де немис хэм қарқалпақ тиллерине де тән кубылыс.

Vorwärts! Zurück! Ruhig! Алға! Тыныш!

Усылай етип, немис хэм қарақалпақ тиллеринде буйрық мейилдің жасалыуындағы уқсас хэм өзгешелик тәреплери бар екенлигин көрип өттік. Айтылған өзгешеликлер қарақалпақ оқыўшылары тәрепинен айырым қәтелерге жол қойыўға себепши болады. Бундай қәтелерди сапластырыу ушын көплеген шынығулар ислеу талап етиледі.

Әдебиятлар

1. Arsenjewa M. Grammatik den Deutschen Sprache. -М.: 1963.
2. Курбанбаев А. Немис хэм қарақалпақ тиллеринин салыстырмалы грамматикасы. (Синтаксис). -Нөкис: 1992.
3. Курбанбаев А. Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков. (Морфология) –Нукус: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.

РЕЗЮМЕ

Мақолада немис ва қарақалпақ тилларидаги буйрық майли ясаилишидаги ўхшашлик ва фарқли жиҳатлар ҳақида сўз юритилган, шунингдек, унда буйрық майли ҳақида тилшунос олимларнинг мулоҳазалари берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются соответствия и отличительные особенности образования повелительного наклонения в немецком и каракалпакском языках, а также приводятся мнения известных учёных-языковедов о повелительном наклонении.

SUMMARY

The article deals with the study of similar and distinguishing features of formation of Imperative mood in the German and Karakalpak languages. It also contains opinions of the famous scholars-linguists about Imperative mood.

ЭТНОТОПОНИМЛЕРДИ ҮЙРЕНИҮ МӘСЕЛЕСИНЕ

Т.Дж.Эназаров – профессор

Ўзбекистон миллий университети

А.Е.Есемуратов – үлкен илимий хызмеркер-излениўши

Б.Т.Бердиева - өз бетинше излениўши

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, топоним, этноним, этнотопоним, этнонимия.

Key word: onomastics, toponymy, toponym, ethnonym, ethnotoponym, ethnonyms.

Өзбекстан хэм Қарақалпақстан топонимиясының бай хэм көп қырлы материалларын түрли территориялар бойынша топлау хэм изертлеу ислери бойынша көп ғана жумыслар әмелге асырылды.

Нәтийжеде, Өзбекстанның бир қатар ўәлаят хэм районларының топонимиясын тиллик, тарийхый этнографиялық хэм топологиялық көзқарастан анализлеўге арналған көплеген монографиялар баспадан шығарылды, усы темаға тийисли бир неше кандидатлық хэм докторлық диссертациялары жазылды, топонимияның түсиндирме сөзликлери дүзилди. Соған қарамастан, өзбек ономастикасының барлық қурамалы хэм де әҳмийетли мәселелери үзил-кесил шешилген емес [1].

Өзбек этнонимиясы хэм соның ишинде қарақалпақ этнонимиясы, олар тийкарында пайда болған меншикли атлықлар топарын тарийхый-

этнографиялық, структура-семантикалық хэм этимологиялық қурылысы жағынан изертлеу әҳмийетли машқалалар қатарына киреди.

Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик материаллар елеге шекем монографиялық тәризде терең анализ етилген емес. Базы-бир илимий изертлеулерде бул мәселе улыўмалық тәризде үйренилген [2] ямаса топонимияға тийисли айырым жумысларда басқа машқалалар менен байланыслы үстиртин тилге алынған болса да, белгили бир территорияға тийисли болған этнонимлер хэм этнотопонимлер усы күнге дейин арнаўлы изертлеу объекти болған жоқ. Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жүзеге келиўинде үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хэм топонимлердің жасалыўында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өз ара мүнәсибети

хәм усы тийкарда этнотопонимлердің келип шығыуы ызымлылықларын монографиялық негизде үйрениу қарақалпақ топонимикасының бир қатар теориялық хәм әмелий машкалаларын шешийге тийкар болады. Топонимика баска илимлер тараўлары менен илимий хәм практикалық әхмийетке ийе. Бунын менен айрықша тарийхшылар, этнографшылар, ботаниклер көбинесе шүғылланады. Топонимика аркалы көплеген тарийхий фактлерди, айырым халықлар менен ырыўлардын территориялық шекараларын, дәстүр, ырып-әдетин, мәдениятын, тил өзгешеликлерин анықлаў менен сондай-ак белгили жер, сүў өсимликлер хәм жаныўарлар дүньясынын хәр кыйлы қасийетлерин топонимиканың жәрдеми аркалы анықлаўға болады [3:119].

Қарақалпақ топонимикасы, басқа белгили тиллердің топонимикасы уқсап, өтмиштен басланған узақ тарийхий дәуірлер даўамында пайда болған хәм жетилисип келген. Олар тилдеги арнаўлы атамалар қатламы ретинде көзге түседи хәм басқа атамалардан өгешеликлері менен айырылып турады. Хәр бир топонимнің пайда болыуы белгили бир халыққа байланыслы болып келеди [4].

Этноним хәм этнотопонимлерди топлап изертлеу қарақалпақ тилиндеги меншикли атлықлар қатарының қәлипlesiу басқышлары ҳаққында қымбатлы мағлыўматлар берип ғана қалмай, халқымыздың тарийхы, үрп-әдетлері, турмыс тәризи, үлкемиздің географиясы хәм археологиясы, сондай-ак, руўхый байлықларымызды өз ишине алатуғын изертлеулер алып барыуға тийкар бола алады. Этнотопоним материаларын белгили территориялар бойынша топлау хәм үйрениу бул мәселениң негизине және де терең кирип барыу хәм де территориялық – тиллик ўақыялар дизиминиң өзине тән ызымлылықлары хәм қасийетлерин ашыуға көмеклеседи. Қарақалпақстан аймағында жасаўшы жергиликли халықтың этникалық атамалар хәм олар негизинде пайда болған этнотопонимлер хәзирге дейин арнаўлы изертленбеген.

Соның менен бирге төмендеги жағдайларды есапка алыуымыз керек: Этнотопонимлер алдын төменги көринисте болған: сөз > сөз формасы > атама > этноним > этнотопоним (яки топоним). Бул топонимикадағы ең әхмийетли ызымлылықлардан бири саналады.

Көпшилик дерлик жағдайларда топонимлер этнонимлерге (урыу атларына) хәм керисинше, этнонимлер топонимлерге (жер атлары) көшип кете бериуи әдеттеги бир жағдай. Сонлықтан қандай да бир топонимди үйрениуде нени (топонимди ме, этнонимди ме, ямаса этнотопонимди ме, ямаса пүткиллей антропонимди ме?) нәзерде тутатуғынымызды умытпауымыз тийис [5:194].

Республикамыз ғәрезизликке ерискеннен кейин миллий қәдириятларымызды хәм тарийхий үрп-әдетлеримизди қайта тиклеп, умытылмайтұғын дәстүрлеримизди қайта тиклеу зәрүр болған хәзирге дәуірде бул мәселе еле де үлкенирек әхмийетке ийе.

Өзбекстан Республикасы биринши Президенти И.А.Каримовтың: «Биз руўхый қәдириятларымызды тиклеуде миллий өзлигимизди аңлаўдың раўажланыўынан, халықтың руўхый ғәзийнелерине оның түп

негизине қайтыўдан ибарат үзликсиз, тәбийий процесс деп есаплаймыз» [6] – деген терең мәниге ийе сөзлери миллий қәдириятларымызды және де тереңирек үйрениуге шақырады.

Халқымыздың тарийхы, тәғдири хәм турмыс тәризиниң өзине тән энциклопедиясы болып есапланған орын атамалары ата-бабаларымыздың ой-өрисиниң бийбаха мийрасы, басқаша қылып айтқанда қарақалпақ халқының руўхый ғәзийнесин әсирлер даўамында байытып келген бийбаха қәдириятларымыздың бири болып есапланады.

Солай екен, топонимлер миллий мәдениятымыздың бир тараўы сыпатында барлық ўақытта изертлениуи хәм ен жайдырылыуы лазым. Халқымызда «хақыйқат ийиледи, бирақ сынбайды» деген нақыл бар. Жер атлары хәм зийрек бабаларымыз тәрәпинен әсирлер сынаўынан өткен, өмир хақыйқатлығына айланған қәдириятлар қатарына киреди. Сол себептен Өзбекстанымыз ғәрезизликке ерискеннен кейин, халқымыздың өзлигин танытыушы барлық тарийхий үрп-әдетлериниң тиклениу процесси басланды. Бул процесс топонимика тараўында да иске асырылып атыр.

Бурынғы дәуір идеологиясына хызмет қылған жасалма атамалар орнына жерлердің әйемнен қиятырған атамалары қайта тикленди. Елимиздің азатлығы, еркин пикирлеуши хәм ғәрезизлик ушын күрескен пидайы ўатанласларымыздың атлары мәңгилестирилди. Улыўма айтқанда, Өзбекстанда ғәрезиз үлкениң өзине тән, яғный миллий дәстүрлер негизинде қәлиплескен топонимиялық сиясаты жүзеге келди. Министрлер Кеңесиниң «Өзбекстан Республикасындағы административ – аймақлық дүзилес елатлы пунктлер, шөлкемлер хәм басқа да топонимиялық объектлердің атамаларын тәртипке салыу ҳаққында»ғы 1996-жыл 31-майда қабыл етилген 203-санлы қарары [7] жер атамаларын тәртипке салыу жөниндеги жумысларды муўапықластырыу хәм улыўма халықлық исине айландырыу жолындағы мәрдана кәдем болды. Өзбекстан Республикасы ҳүкимет тилиниң мәмлекетлик тил ҳаққындағы Ызымын әмелге асырыўдағы ийгиликли ислери, сондай-ак ғәрезиз үлкениң топонимиялық сиясаты жер атамаларын толап, изертлеу, олардың түсиндирме этимологиялық хәм имла сөзликлерин дүзиу, жер атамаларын бериўдин илимий өлшемлерин қәлиплестириу имканиятларын ашып берди.

Нәзеримизде, этнонимлер хәм этнотопонимлердің тиллик өзгешеликлерин лингвистикалық хәм лингвистикалық емес себеплер жәрдеминде изертлеу хәм де илимий улыўмаластырыу бүгинги қарақалпақ онамастикасының актуал машкалаларының бири есапланады. Себеби қарақалпақ тилиндеги этнонимлер хәм этнотопонимлер бир тәрәптен заманағой материал есапланса, екинши тәрәптен, олар жүдә әйемги атамалар болып табылады. Сол себепли оларды изертлеу хәм тек ғана бир усыл жәрдеминде әмелге асырыу мүмкин емес. Топонимиялық изертлеулерде атамаларды анализлеудин сыпатлама, тарийхий этимологиялық усылларынан пайдаланыу мақсетке муўапық. Орайлық Азиядағы түркий хәм түркий болмаған халықлардың

этнотопонимлери қатарында белгили дәрежеде үнлеслик улыўмалық тәреплер бар. Бундай уқсаслықлардың жүзеге келиўине усы халықлардың тарийхый келип шығыўы хәм урыў-қәўим баскышларындағы улыўмалық себеп болған. Соның ушын да қарақалпақ этнотопонимлериниң жүзеге келиўи хәм сөзлердиң тийкарғы мәнисин анықлаўда милий топонимиялық материалларды усы аймақтағы бир қатар туўысқан хәм туўысқан емес тиллердеги материаллар менен салыстырыў яғный салыстырмалы топонимиканың илимий изертлеў усылларынан пайдаланыў мақсетке муўапық.

Меншикли атлықлардың дүзилесин этнотопоним материаллары тийкарында үйрениў қарақалпақ тили тарийхы, тарийхый лексикологиясы хәм грамматикасының базы-бир әхмийетли мәселелерин шешиўде, сондай-ақ қарақалпақ халқының этнологиялық келип шығыўы, урыў-қәўим баскышлары, үрп-әдетлери хәм оның басқа халықлар менен болған мәдений экономикалық мүнәсибетлерин ашып берийде үлкен әхмийетке ийе.

Этнотопонимлерди үйрениўге кирисиўден алдын олар ушын тийкар болған этнонимлерге тийисли тарийхый этнографиялық хәм тиллик өзгешеликлери ҳақында мағлыўматларды жыйнап, илимий дереклер менен жетик танысыў керек болады.

Қарақалпақстан этнотопонимлерин изертлеўде тарийхый археологиялық мағлыў-матлар, география, этнография, фольклор киби пәнлер

тәрепинен қолға киргизилген жетискенликлерде белгили теориялық әхмийетке ийе. Тийкарынан этнонимлер хәм этнотопо-нимлердиң пайда болыўы белгили бир географиялық территорияда жасаған әйемги тарийх пенен үзликсиз байланыслы.

Этнотопонимлер – бириншиден тил материалы болып есапланады. Буның үстине барлық топонимлер киби этнотопонимлерде жергиликли халық тилинде дүзиледи, жасайды, айтылады, жергиликли халықтың түсиниклери хәм раўажланыўлары менен өз ара байланыслы болады. Сол себептен де этнотопонимлердиң тиллик өзгешеликлерин үйрениў, жергиликли халықтың диалектлериниң қай дәрежеде изертленгенлигине де байланыслы.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан топонимиясын тийкарынан бул аймаққа тән этнонимлер хәм этнотопонимлерди үйрениў ислерине дәслеп тарийхшылар, этнографлар, гейпара географлар сезилерли дәрежеде үлес қосқан. Бул машкала кейинирек диалектологлар хәм тилши топонимистлер тәрепинен арнаўлы анализлене баслаған. Бул өз нәўбетинде Т.Эназаров, А.Есемуратов, З.Оразымбетовалардың [8] мийнетинде этнонимлер хәм этнотопонимлердиң базы тиллик өзгешеликлерин изертлеў хәм анықлаўға мүмкиншилик туўдырды. Соған қарамастан, Қарақалпақстан этнонимиясы хәм этнотопонимлери ҳазирги дәўирге шекем арнаўлы илимий изертлеў объекти сыпатында ҳәр тәреплеме терең анализ етилмеген.

Әдебиятлар

1. Эназаров Т., Есемуратов А., Хусанова М. Ўзбек номшунослиги (монография). –Тошкент: «Наврўз», 2015.
2. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
3. Әбдимуратов Қ. Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеў мәселелери. // «Әмиўдәрья», 1965-жыл, 2-февраль, 119-б.
4. Бердимуратов Е. Топонимиялық атамаларға дыққат аўдарайық. /«Еркин Қарақалпақстан» 20-июнь 2000-жыл, №73 (17355).
5. Бекбаўлов О. Арал бойы топоним хәм этнотопонимлери ҳақында. «Вопросы каракалпакского языкознания». –Нукус: 1983, -С. 194-208.
6. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. –Т.: «Узбекистон», 1997. 137-б.
7. /«Халқ сўзи», 7-сентябрь 1996.
8. Эназаров Т., Есемуратов А., Оразымбетова З.Қ. Қарақалпақстан Республикасындағы топонимлерди топлаў бойынша сораўнама. –Tashkent: “Turon zamin ziyo”, 2016.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада муаллифлар ономастика(яъни номшунослик)да ҳозирги кунда долзарб масалалардан бири - этнотопонимлар тўғрисида фикр юритишган. Эски давр мафкурасига идеологиясига оид ясама атамалар ўрнига жойларнинг қадимги атамалари қайта тикланди. Айтиб ўтилган муоммаларнинг аҳамияти юзасидан фикр билдирилиб, баъзи ўринларда уларга муносабат ҳам ўз ифодасини топган. Ўзбекистон ва Қарақалпоғистон топонимияси бой, уни тўплаш ва тадқиқ қилиш ишлари бўйича ҳам мақолада фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены проблемы изучения этнотопонимов каракалпакского языка. Наименования относящиеся к старой идеологии заменены истинным названием местности. Авторы представляют свою точку зрения на значимость и использование наименований в методологическом аспекте. Топонимика Узбекистана и Каракалпакстана богата и по собранным материалам в статье высказываются мнения.

SUMMARY

The article describes the problems of studying ethnotoponyms of the Karakalpak language. Names related to the old ideology were replaced by the original names of the area. The authors present their views on the importance and use of toponyms in the methodological aspect. Toponymy of Uzbekistan and Karakalpakstan is rich and the author state their opinions about the collected material.